

Розділ III

ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ

УДК 904 (477):343.712

Н.М. РУДИКА

До питання про охорону пам'яток археології в європейських країнах

У статті розглядаються особливості охорони пам'яток археології у європейських країнах. Законодавство кожної держави має свої відмінності, зумовлені історією та національними особливостями. Проблеми у сфері охорони пам'яток часто подібні, тому досвід законотворення в країнах континентального й англосаксонського права може сприяти вирішенню питань охорони археологічної спадщини в Україні.

Ключові слова: пам'ятка археології, англосаксонське і континентальне право, охорона пам'яток історії та культури.

Перші спроби охорони пам'яток історії та культури можна вбачати ще за античної доби. В V ст. імператор Майоран видав едикт проти руйнування громадянами існуючих будівель. Близькі до сучасних ідеї охорони пам'яток історії та культури виникли в епоху Відродження водночас із інтересом до античного мистецтва, а також розвитком колекціонування. Інтерес до історії та пам'яток старовини в епоху Просвітництва зростає разом із формуванням наукових знань. У період Великої французької революції 1789–1794 років декретами Конвенту пам'ятки історії та культури були оголошені народним надбанням, націоналізовані приватні художні зібрання (декрет про створення музею Лувр; 1791). У 1795 р. У Франції було створено державну службу охорони пам'яток.

Однак, до XIX ст. захист пам'яток археології був фактично вибірковим. Лише поступово приходило розуміння необхідності збереження археологічної спадщини під час здійснення проектних і будівельних робіт. У різних країнах це набувало своєрідних форм. У XIX – на початку XX ст. в багатьох європейських країнах пам'ятки національної історії та культури були взяті під опіку держави (закон про заборону вивозу пам'яток із Греції; 1834). Було створено перші державні інспекції (Франція (1830), Пруссія (1843)), видані положен-

ня (Франція (1887; доповнено – 1962), Італія (1902; 1909; доповнено – 1939), Польща (1918, 1928) тощо), а також закони щодо охорони пам'яток історії та культури; розпочато роботу з наукової систематизації, каталогізації, консервації та реставрації. Після масштабних руйнувань багатьох європейських міст і цінних художніх пам'яток у період II Світової війни діяльність у сфері охорони пам'яток значно активізувалася; були проведені роботи з відновлення та реставрації міст і пам'яток, що постраждали у воєнний період [8].

Основи міжнародно-правової охорони культурної спадщини заклад Пакт Еріха, який залишається діючим до теперішнього часу. Для порятунку культурної спадщини потрібно співробітництво у загальносвітовому масштабі. Об'єднання й відновлення людства М.К. Реріх убачав не в революційних перетвореннях, а в усвідомленні всіма людьми етичних норм поведінки, у прилученні їх до справжніх цінностей людства; він вважав, що для дійсного об'єднання народу однієї політичної єдності недостатньо, потрібно закласти духовність через Красу та Культуру.

II Світова війна масштабами знищення завдала колосальної, значно більшої, ніж попередня світова війна, шкоди, і після її закінчення світова спільнота остаточно переконалася в необхідності збереження пам'яток від подібних збройних конфліктів. Питання нейтралітету, захисту і поваги до пам'яток, почерпнуте з Пакту Реріха, знайшло своє втілення у Гаазькій конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, яку було схвалено 14 травня 1954 р. (рафікована УРСР у 1957 р.) [1].

Важливу інформацію щодо специфіки охорони культурної спадщини в різних країнах дає структура державних органів управління, методичне забезпечення та правові особливості процесу управління. Так, цікаві відмінності спостерігаються в ролі державного управління у сфері охорони культурної спадщини. В Норвегії та Фінляндії міністерства навколишнього середовища займаються питаннями не лише природної, але й культурної спадщини (тобто, «навоколишнє середовище» в цих країнах сприймається досить широко), управління природною та культурною спадщиною у Швеції здійснюється Міністерством культури, в Італії – Міністерством культурного надбання. В багатьох країнах, наприклад Російській Федерації, державне управління природною та культурною спадщиною має відомчий поділ [10].

У Великій Британії немає конституції як юридичного документу, натомість існує прецедентне право. Відтак, немає і єдиного законодавчого акту, який би регулював галузь культури, хоча вже багато років діють нормативно-правові акти окремих культурних секторів.

Можна говорити про суттєві регіональні відмінності, зафіксовані у законодавчих системах Англії, Шотландії й Уельсу щодо охорони культурної спадщини. У Великій Британії здійснюється державна реєстрація пам'яток культури, в Англії та Шотландії складені державні списки історичних парків і садів, прово-

диться реєстрація полів битв. Територіальною охороною цих об'єктів займається місцева влада, що має велику підтримку населення. В 1992 р. було створено Департамент національної спадщини – першу в історії Великої Британії урядову інституцію, яка безпосередньо опікується державною культурною політикою.

Традиційно в англійському законодавстві розрізняють нерухому (археологічні, історичні, архітектурні об'єкти) і рухому (музейні фонди) спадщину. Охороною нерухомих пам'яток опікується Міністерство навколишнього середовища, яке здійснює свої повноваження за допомогою місцевих органів, затверджує охоронні зони та списки пам'яток, які мають статус загальнодержавних. Офіційним консультантом із питань охорони культурної спадщини є Комісія з історичних будівель і споруд («Англійська спадщина» – *English Heritage*). Крім питань, що стосуються збереження пам'яток, забезпечення та фінансування археологічних розкопок, створення охоронних експедицій, «Англійська спадщина» займається зв'язками з громадськістю (консультації з питань освіти і туризму, ведення справ із власниками земель, на яких знаходяться пам'ятки). Схожа служба була створена в Уельсі. В Шотландії функції охорони культурної спадщини виконує Міністерство розвитку.

На регіональному рівні охороною культурної спадщини переймаються органи місцевого управління (контроль за проведенням реставраційних робіт, визначення меж охоронних зон пам'яток). Вони мають певну самостійність: можуть визначати об'єкти, які включаються у списки пам'яток, фінансувати археологічні роботи (гранти на такі роботи видаються на конкурсній основі) [7, с. 108–112].

Державне управління охоронюваними територіями національного значення здійснюється відповідно до «Закону про навколишнє середовище» (1995). Відповідно до цього закону одним із завдань національних парків є охорона культурної спадщини і культурних традицій. Територія повинна мати такі культурні та природні особливості, які б створювали її характерний вигляд, вирізняли від усіх інших. Питаннями створення національних парків й інших охоронюваних територій національного значення займаються Державний секретар і спеціальні комісії.

Важливу роль у збереженні культурної спадщини в Англії, Уельсі та Північній Ірландії, поряд із національними парками, відіграють території виключної природної краси, в Шотландії – національні парки, території національного пейзажу (*national scenic areas*), території природної спадщини та регіональні території. Роль державного управління об'єктами культурної спадщини не є визначальною, – основне значення відіграють громадські організації та місцева влада. Так, відомий внесок приватної власності й приватних вкладів у систему культурної спадщини Великої Британії, управління яким здійснює громадська організація – Національний траст – власник історичних садів і парків, поселень, ділянок недоторканої природи. Відповідно

до діючого законодавства, продаж власності трасту можливий тільки з дозволу британського парламенту, передача трасту приватних садиб залишає право життєвого проживання в них колишніх власників, а передача земельних ділянок передбачає підтримку історичних форм фермерства [4].

Франція – країна, в якій дуже багато історичних пам'яток, дотримується моделі комплексного регулювання охорони та реконструкції історико-культурної спадщини, рекомендованої UNESCO у 1976 р. Відповідно до цієї моделі визначено національний центр, що зосереджує контроль над спадщиною. Це – Міністерство культури та комунікацій Франції, зокрема, кілька його управлінь і департаментів. Сьогодні під опікою Управління спадщини цього міністерства знаходиться близько 40 тис. «історико-археологічних визначних місць». Під егідою цього управління відбувається масштабна комп'ютерна інвентаризація спадщини. Також у Франції, відповідно до згаданої моделі UNESCO, створена Національна каса (каталог) пам'яток і визначних місць, діють органи контролю та реставрації на місцях. За французьким законодавством усі пам'ятки, що є власністю держави (казни), мають бути включені до тих, що підлягають охороні держави. Однак, якщо пам'ятка чи земля, на якій вона розташована, не є власністю держави, для включення її до реєстру потрібна згода власника (департаменту, комуни, установи, фірми, приватної особи). Крім того, у Франції межі охоронної зони затверджуються спільним рішенням Міністра культури та Міністра внутрішніх справ після відповідних консультацій із спеціалістами та громадськістю [3].

Не дивлячись на доволі ретельно розроблене законодавство, Міністерство культури Франції продовжує працювати над вдосконаленням відносин у цій сфері. На це скерований Закон про превентивну (розвідувальну) археологію (17.01.2001). Згодом окремі його статті було скасовано та змінено з наступним урегулюванням «Кодексом культурної спадщини» (2010). Слід зазначити, що в 2002 р. відповідно до вказаного закону було створено Національний інститут археологічних превентивних досліджень [10].

Можемо констатувати, що після II Світової війни у європейських країнах поглиблюється законодавча база щодо охорони культурної спадщини і створюються відповідні інституції. Так, у Німецькій Демократичній Республіці перша постанова про охорону пам'яток відноситься до 1952 р., друга – до 1961 р. В 1975 р. був прийнятий Закон «Про охорону пам'яток НДР», а також створено інститут охорони пам'яток НДР, в 1973 р. у Східному Берліні відкрито Інститут музеєзнавства, а в 1977 р. засновано Товариство охорони пам'яток. З 1973 р. у Федеративній Республіці Німеччини діє Німецький національний комітет охорони пам'яток [2].

Сучасна Федеральна Конституція Німеччини містить лише одне речення, яке стосується культури і мистецтва: «Мистецтво, наука, дослідження й освіта мають бути вільними» (Стаття 5. III). Згідно з тлумаченням

Конституційного суду, цей пункт визначає не тільки право митців на захист від втручання держави, але також уповноважує державу захищати й підтримувати культуру і мистецтво. Правове визначення головних аспектів державної культурної політики надається відповідними положеннями конституційних і адміністративних законів. Ці положення, однак, не зібрані в одному спеціальному законі, а складаються з великої кількості конституційних і статутних положень, муніципальних нормативних актів, кількох спеціалізованих актів законодавства земель та деяких федеральних законів.

Фактично питання охорони пам'яток у ФРН не увійшло до переліку проблем, за якими федеральні органи приймають загальні законодавчі акти, котрими зобов'язані керуватися земельні законодавчі органи при підготовці й ухваленні подібних законів. Тож, компетенцію щодо правового регулювання питань охорони та збереження пам'яток мають землі, хоча й на федеральному рівні також є окремі положення, що стосуються охорони пам'яток [5].

Австрія, подібно до ФРН, є федеральною державою з відносно незалежними регіонами-землями. Цю незалежність відображено й у законодавчих положеннях щодо відповідальності земельної влади за підтримку культури. Натомість Федеральна Конституція Австрії взагалі не згадує про культуру та мистецтво. Законодавчі норми, що регулюють сферу культури, не були зведені до якогось одного закону та систематизовані. У країні схвалено низку спеціальних федеральних законодавчих актів щодо культури, серед яких слід згадати Акт про Федеральні музеї (1998); Акт про охорону пам'яток (1999); Акт про авторське право (2003) [9].

Державне управління природною та культурною спадщиною Норвегії здійснюється Міністерством навколишнього середовища. Культурною спадщиною опікується особлива структура – Рада щодо пам'яток культури. Крім того, тут існує досить жорстка вертикаль у природоохоронних органах, а стосовно культурних об'єктів – поряд із державними інстанціями важлива роль належить регіональним органам влади (губерніям) і органам місцевого управління (комунам).

Територіальні форми охорони культурної спадщини закріплені законами «Щодо охорони пам'яток культури» і «Щодо охорони природи». В першому фігурують пам'ятки культури й історичні місця, охоронні зони пам'яток та історичних місць, охоронюване культурне середовище. Для збереження культурної спадщини, зокібна – культурного ландшафту, використовуються дві взаємодоповнюючі категорії: області охоронюваного ландшафту й охоронюване культурне середовище.

У Норвегії проведена ідентифікація й оцінка культурних ландшафтів країни, з них 104 відібрані як об'єкти національного значення. Норвезька практика виявлення й оцінки культурних ландшафтів включає в себе аналіз як культурно-історичних, так і природних якостей, що дозволяє правильно описувати території, які мають культурно-історичну та природну цінність. [10]

Декретом-законом № 657 від 14 грудня 1974 р. в Італії було створено Міністерство культурного надбання, після чого було схвалено значну кількість законів щодо охорони пам'яток. Одним із найбільш вагомих є Закон «Про заходи з охорони національної археологічної, художньої та історичної спадщини» (№ 44; 01.03.1975). Відповідно до закону, Міністерство культурного надбання Італії здійснює керівництво діяльністю з охорони й використання археологічної, художньої та природної спадщини, сприяє популяризації мистецтва і культури, координує та керує ініціативами у сфері охорони культурної спадщини, організовує спільно з компетентними органами дослідження та складання програм у даній сфері, здійснює нагляд за виконанням необхідних законів.

Облік і реєстрація пам'яток Італії ведуться Центральним інститутом каталогізації та документації (створений у 1969 р.). У його штаті працюють історики, археологи, архітектори, інші службовці. Інститут керує створенням каталогу культурного надбання. Для реєстрації пам'яток є спеціальні бланки-формуляри [5].

Наведений далеко не повний перелік документів щодо охорони культурної спадщини свідчить про активний розвиток пам'яткоохоронного законодавства європейських країн у повоєнні роки, особливо після прийняття міжнародних документів у сфері охорони пам'яток археології UNESCO, ICOMOS, Ради Європи. Не можна не погодитися з думкою А.І. Мартинова, що система сучасного використання нерухомих об'єктів культурної спадщини має вибудовуватися, виходячи з наступних принципів:

- археологічна спадщина належить всьому людству;
- археологічна спадщина є невідною складовою культури;
- охорона археологічної спадщини не може бути орієнтована на застосування тільки методів археологічних розкопок;
- активна участь суспільства має бути важливою складовою охорони археологічної спадщини [6].

Важливу роль щодо охорони, вивчення, популяризації археологічних пам'яток відіграють зарубіжні археологічні товариства країн як континентального, так і англосаксонського права. Слід згадати наступні товариства та їхні видання:

- Товариство лондонських антикварів (Society of Antiquaries of London), засноване в 1707 р., видає збірник «Archaeologia» (з 1770 р.), «Proceedings» (1843–1920) і з 1921 р. – «The Antiquaries Journal».
- Товариство антикварів Шотландії (Society of Antiquaries of Scotland) в Единбурзі, засноване в 1780 р., видає з 1851/52 р. «Proceedings» (щорічно).
- Товариство доісторичної археології (Prehistoric Society) в Лондоні, засноване 1908 р., видає «Proceedings» (з 1908 р.).
- Археологічне товариство в Брюсселі (Société Royale d'archéologie de Bruxelles), засноване 1887 р., видає з 1928 р. «Bulletin».

– На основі існуючого раніше Болгарського археологічного товариства в 1921 р. було створено Болгарський археологічний інститут, що входить зараз в систему Академії наук.

– Угорське товариство археології, історії, мистецтв і нумізматики (Magyar Régészeti, Művészettörténeti es Eremtani Társulat).

– Афінське археологічне товариство (Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία) засноване 1837 р.

– Товариство археології Півночі (Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab) в Копенгагені, засноване 1825 р., видає з 1866 р. «Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historic» і з 1890 р. – «Nordiske Fortidsminder».

– Німецьке східне товариство (Deutsche Orientgesellschaft), засноване в 1898 р., видає з 1900 р. «Wissenschaftliche Veröffentlichungen».

– Римське археологічне товариство (Assoziacione Archeologica Romana) засноване в 1902 р.

– Королівське товариство старожитностей (Koninklijk Oudheidkundig Genootschap) в Амстердамі, засноване в 1858 р., видає з 1863 «Jaarverslagen».

– Товариство охорони пам'яток старовини в Норвегії (Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring) в Осло, засноване 1844 р., видає з 1845 р. «Erbok for Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring».

– Польське археологічне товариство (Polskie Towarzystwo Archeologiczne), засноване у 1953 р., видає «Z Otchłani wiekyw» (з 1926 р.), «Zapiski Archeologiczne» (з 1953 р.), «Wiadomości Numizmatyczne» (з 1957 р.) й інші.

– Товариство археологів у Португалії в Лісабоні (Associação dos Arqueólogos Portugueses), засноване 1863 р., видає «Arqueologia e Histryia» (з 1922 р.).

– Фінське археологічне товариство (Suomen Muinaismuistoyhdistys-Finska Fornminnesföreningen) у Гельсінкі, засноване в 1870 р.

– Національне товариство антикварів Франції (Société Nationale des Antiquaires de France), засноване в 1803 р., видає «Mémoires» (з 1807 р.), «Bulletin» (з 1857 р.) й інші.

– Товариство старожитностей (Antiquarische Gesellschaft) у Цюриху, засноване в 1832 р.

– Академія літератури, історії та старожитностей (Vitterhets-Historieoch Antikvitets-Akademien) у Стокгольмі, засноване 1753 р.

– Японське археологічне товариство (Nihon Kokogakkai) в Токіо, засноване в 1895 р. [9].

Можна зробити висновок, що вивчення досвіду законотворення країн континентального й англосаксонського права може сприяти вирішенню питань, які стосуються недостатньої розробки нормативно-правової бази української держави. Це, зокрема, такі проблеми, як: недосконала система державного обліку пам'яток історії та культури; неефективні заходи боротьби з порушенням вимог охорони культурної спадщини; нецільове використання земельних

ділянок; порушення щодо відведення, виділення земельних ділянок, які містять пам'ятки та були відведені раніше. Адже, враховуючи досвід цих держав – якщо правова модель не дуже різниться – можна запозичити певні норми із законодавства інших держав для ефективнішого вирішення окреслених проблем щодо збереження, охорони та використання археологічних пам'яток.

Позитивним було б використання наступних положень, які містяться в законодавчих актах різних держав для удосконалення національного законодавства України:

– надати право органам місцевого самоврядування на регіональному рівні займатися охороною культурної спадщини (контроль за проведенням реставраційних робіт на пам'ятках, визначення меж охоронних зон пам'яток). Подібно до країн англосаксонського права надати органам місцевого самоврядування можливість визначати об'єкти, які включаються у списки пам'яток, контролювати археологічні роботи;

– досить вдалим є досвід включення пам'яток, що підлягають охороні держави, за французьким законодавством: усі пам'ятки, які є власністю держави (казни), мають бути включені до тих, що підлягають охороні держави; однак, якщо ж пам'ятка або земля, на якій вона розташована, не є власністю держави, для включення її до реєстру потрібна згода власника (департаменту, комуни, установи, фірми або приватної особи). Крім того, у Франції межі охоронної зони затверджуються спільним рішенням Міністра культури та Міністра внутрішніх справ після відповідних консультацій зі спеціалістами та громадськістю;

Очевидним є й те, що право кожної держави має свої відмінності, спричинені її історичним розвитком і національними особливостями, адже кожна країна пройшла власний соціально-економічний і культурний шлях становлення. Однак, це не означає, що право кожної держави може застосовуватися лише для неї, оскільки проблеми у сфері охорони пам'яток часто подібні. Вміло використовуючи норми законодавчих актів інших держав, можна вдосконалити українські нормативно-правові акти у пам'яткоохоронній сфері.

Джерела та література

1. *Андрес Г.О., Рудика Н.М.* Вчення М.К. Реріха та його вплив на формування міжнародних засад охорони культурної спадщини / *Г.О. Андрес, Н.М. Рудика* : [зб. наук. праць] // Праці Центру пам'яткознавства. Вип. 16 / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К. : [Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК], 2009. – С.10–16.
2. Археологічне музейництво. Енциклопедичний довідник / Келпін Д.В.– К, 2010. – С.54.
3. *Єкельчик С.О.* Охорона історичних пам'яток у Франції: сучасний етап / С.О. Єкельчик // Праці Центру пам'яткознавства. Випуск 2. – К., 1993. – С.49-59.
4. *Катаргіна Т.* Збереження культурної спадщини у Великій Британії, США, Канаді (історія і сучасність) / Т.Катаргіна. – К., 2003. – С. 50-51.
5. Система державного управління у сфері охорони культурної спадщини в європейських країнах / Л.М. Кириленко // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Випуск 5. – К., 2010. – С. 51–58.
6. *Мартынов А.И.* Археологическое наследие в современном обществе (проблемы сохранения

- и использования ландшафтов с недвижимыми памятниками археологии) / А.И Мартынов // Наследие и современность. Информационный сборник. Выпуск № 15. – М., 2005. – С. 47–57.
7. *Филатов А.И.* Зарубежный опыт государственного управления охраной культурного наследия / А.И.Филатов // Историческое наследие Крыма. – С. 107.
 8. *Юреньева Т.Ю.* Музей в мировой культуре / Тамара Юрьевна Юреньева. – М., 2003. – 532 с.
 9. The world of learning. 1968–69, 19 ed., L. – 1969.
 10. Право на Vuzlib. Net [веб-сайт]. – 30.07.2011.– Режим доступу: <http://provo.vuzlib.net>. – Назва з екрану.

***Рудыка Н.М.* К вопросу об охране памятников археологи в европейских странах**

В статье рассматриваются особенности охраны памятников археологии в европейских странах. Законодательство каждой страны отличается (исторические и национальные особенности). Проблемы в сфере охраны памятников истории и культуры часто похожи, поэтому изучение законодательства стран континентального и англосаксонского права может способствовать решению вопросов охраны археологического наследия в Украине.

Ключевые слова: памятник археологии, англосаксонское и континентальное право, охрана памятников истории и культуры.

***Rudyka N.M.* About the protection of archaeological monuments in Europe**

This article explores the features of the protection of archaeological monuments in Europe. The laws differ in the European countries because of their historical and national particularities. But the problems in sphere of cultural protection are often common. So, studying the continental and common lawmaking could contribute to resolve some problems in the protection of the archaeological heritage in Ukraine.

Key words: monument of archeology, continental and Anglo Saks legislation, protection of the monument history and culture.

УДК 94(477)

О.М. КРАВЧЕНКО

Історія вивчення монастирів Північно-Західної Слобожанщини

Стаття присвячена аналізу рівня вивченості проблем, пов'язаних із виявленням, дослідженням і введенням до наукового обігу даних про монастирі Північно-Західної Слобожанщини XVII ст. Аналізуються результати понад двохсотрічного вивчення даної проблеми, виділяються 3 етапи досліджень і проблематика, притаманна кожному з них.

Ключові слова: Південний Захід Слобожанщини, монастирі, XVII століття

Монастирі козацької доби Північно-Західної Слобожанщини належать до категорії найменш вивчених пам'яток козацького часу. Традиційно їх вивчали церковні архітектори й історики. Наприкінці XVII ст. більшість монастирів закрилися й протягом 50 років перейшли у категорію старожитностей, ставши, відтак, об'єктами вивчення істориків.

Історію дослідження монастирів Слобожанщини можна умовно поділити на 3 етапи: перший припадає на кінець XVIII – початок XX ст., дру-